

DINAMICA REPREZENTĂRII SOCIALE. EFECTUL DE CONTEXT

Mihai ȘLEAHIȚCHI

Universitatea Liberă Internațională din Moldova

Social representations do not emerge on a vacant land. They can be modeled only if there exist a global/ideological context (connected with the ethos of the community) and/or a situational context (connected with the concrete relations we are in at the moment). Building together a social-historical reality, both contexts “wrap up” the human mind, forcing it to process information and develop all sorts of beliefs and visions.

Imediat ce sunt resimțite în cadrul unui anume efort interpretativ sau a unui anume efort acțional, reprezentările sociale fac dovada faptului că sunt entități dinamice. Înfățișând imagini mentale cu referire la evenimentele sau/și faptele reale, ele au fost și vor fi mereu întruchipări elocvente a ceea ce poate fi definit drept *schimbare, creștere, desfășurare*. Reprezentările sociale, confirmă S.Moscovici, *sunt constitutive psihice cu o viață proprie, comunicând unele cu altele, opunându-se și schimbându-se armonios, dispărând numai pentru a re-apărea în noi veșminte* [23, p.10]. *Repere, idei-forță, prisme inductoare de mentalități sau de comportamente*, relatează și A.Neculau cu M.Curelaru [32, p.300], *reprezentarea socială are o geneză și o durată de viață, structura sa internă fiind mereu supusă transformării, evoluției*.

De unde această dinamicitate? Să fie ea cumva de natură aleatorie, haotică, instantanee? Sau poate la mijloc e cu totul altceva – implicarea directă și consecventă a unor anumiți factori?

Referindu-se la chintesența procesului de modelare a reprezentărilor sociale, S. Moscovici [22, p.37] ține să atragă atenția asupra faptului că purtătorii acestora, indivizii, nu trăiesc într-un *vid social*, ci mai degrabă într-un *plin social*. Disponând de un conținut multifid (norme, valori, raporturi lingvistice, mostre comportamentale etc.) și impunându-se, din zi în zi, cu o putere practic nelimitată, plinul în cauză se răsfrânge la modul cel mai direct atât asupra “colecțiilor de imagini conținute în memorie”, cât și asupra „conduitelor de orientare a impulsurilor comunicaționale”. În fond, anume el face ca reprezentările sociale să se bazeze pe proverbul: “Nu iese fum fără foc”. Pe un proverb care, nefiind o simplă sesizare, tinde să reliefeze un proces gândit, un imperativ chiar – “*nevoia de a decoda toate semnele care apar în ambientul nostru social și pe care nu le putem lăsa singure atâta vreme cât semnificația lor nu a fost depistată*” [23, p.43].

Avându-l ca protagonist pe S.Moscovici, ideea potrivit căreia *universurile reprezentationale înfățișează aspecte/produse ale ambientului* devine cu timpul unanim acceptată, ea regăsindu-se, sub o formă sau alta, în tot felul de platforme epistemologice sau/și abordări noționale. O serie de exemple, preluate din creația unor cercetători consacrați ai domeniului, vin să adeverească această stare de lucruri:

- W. Doise – *reprezentările sociale redau organizări cognitive (ansambluri de opinii, atitudini, prejudecăți etc.) care au o funcționalitate guvernată de reglări sociale și ancorări în realități profesionale, economice, politice sau culturale* [28, p.29; 9, p.114-115; 10, p.58].
- D. Jodelet – *reprezentările sociale sunt marcate de condițiile și contextul din care emerg, de modul în care circulă, de funcțiile pe care le primesc în interacțiunile cu lumea și cu alții* [14, p.57; 15, p.89].
- J.-C. Abric & C. Guimelli – *individul face parte dintr-o lume ce-l controlează mereu, impunându-l să prelucreze o anumită informație și să-și formeze un anumit tip de imagini, credințe, reprezentări; dacă-și alimentează reprezentările dintr-un mediu dat, individul (grupul) va “învăță” multiple semnificații și interpretări ale fenomenelor sociale și va construi tot atâtea modele de organizare a cunoștințelor* [2, p.27-28].

- P. Moliner – *reprezentările sociale înfățișează grile de lectură a realității, categorii de cunoștințe cu funcționalitate socială, modalități de integrare comunitară a indivizilor și posibilități de acțiune la nivelul colectivității* [18, p.39; 19, p.56; 20, p.760].
- P. Moliner & P. Rateau & V. Cohen-Scali – *fiind în relații directe cu ambientul, reprezentările sociale înfățișează sisteme utile în înțelegerea și stăpânirea acestuia; prin felul său de a fi, ele furnizează criterii de evaluare a comportamentului în curs de desfășurare și orientări pentru o eventuală acțiune* [21, p.21-23].
- A. Neculau – *reprezentările sociale exprimă o conectare a personalității la contextul social, un mod de a face accesibilă lumea exterioară, de a-i înțelege pe alții, un sistem de credințe, un model explicativ, un mecanism prin care se construiesc teorii despre faptele sau fenomenele din mediul înconjurător, un efort de înțelegere și de stăpânire ale acestuia, o modalitate de a gândi practic ambientul, un stil de conduită, un mod de comunicare cu universul, un filtru, un ecran între presiunea socialului și sistemul personalității, o îmbogățire a realului, o re-citire a sa* [24, p.40; 30, p.9].
- I. Markova – *reprezentările sociale se formează, se mențin și evoluează într-un anumit context sociocultural și istoric, de-a lungul unei lungi perioade; având “rădăcini adânci” în viața indivizilor, ele își găsesc o vie reflectare în taxonomii comune, în categorizări sau în diferite themata (= “idei-sursă”, arhetipuri, opoziții logice/antinomii care determină “tematizări” generale ale discursului colectiv)* [16, p.58-61].
- N. Roussiau & C. Bonadi – *reprezentările sociale alcătuiesc organizări complexe de opinii socialmente construite, referitoare la un obiect ambiental, rezultând dintr-un ansamblu de comunicări care permit stăpânirea mediului în funcție de elementele simbolice proprii sau ale grupului de apartenență* [34, p.17].

Suștinând, așadar, că reprezentările sociale impregnează felul nostru de a fi, ele redând constructe mentale *sui generis* (grilaje de decodare și interpretare, complexe de imagini și reproduceri simbolice, principii generatoare de luări de poziție etc.) chemate să asigure efectul de supraviețuire în viața cotidiană (selectând răspunsuri la stimulii de mediu, direcționând comunicări, prescriind comportamente etc.), trebuie neapărat să avem în vedere că așa ceva ar fi fost cu neputință în lipsa *contextului social*, adică a unui *ansamblu de elemente* (obiecte, evenimente, circumstanțe, credințe, rituri, tradiții, norme, convenții, valori, limbaje, idei etc.) *referitoare la mediul (economic, politic, cultural sau și profesional.) în care ne este dat să existăm.*

Ideea de context, va trebui să reținem, se află într-o corespondență directă cu cea de reprezentare socială. Contextul este factorul care oferă *semnificații cu privire la situațiile cu care ne confruntăm și la conduitele pe care trebuie să le elaborăm* [4, p.154]. Prin el, dacă e să operăm cu termenii lui J.M.Fabre [11, p.32], se instituie un *filtru care delimitează o anumită marjă de reflecție și un anumit stil de gândire socială.* Limba, rânduielile și culturile, tradițiile, vestimentația, habitatul, tipurile de relații interpersonale formează un cadru cultural specific, preluat de membrii unei colectivități. Plasați într-o „baie culturală”, înconjurați de cărți, tablouri și alte bunuri similare, de îndrumători competenți, aceștia, după cum opinează A.Neculau și M.Curelaru [32, p.302], descoperă treptat „chei” cu ajutorul cărora descifrează, încorporează și utilizează mesajele venite din exterior. Mediul cultural-ideologic, stilul de gândire al colectivității „ancorează” în cele din urmă pe fiecare individ ce-i aparține, îl modelează și apoi îl „trimite în lume”.

Desigur, acțiunea contextului asupra reprezentării sau, așa cum preferă să se exprime J.-C.Abric [2, p.24], „*efectul de context*” depășește condiția unei simple „reacții” de sorginte behavioristă. Valorile, modelele, normele sau și credințele oferite de mediul înconjurător sunt în prealabil filtrate, prelucrate, examinate cu discernământ. Specificul reprezentării sociale, nu vom uita, este acela că “(...) nu operează o ruptură între universul exterior și universul interior al individului sau al grupului” [22, p.46]. Stimulul și răspunsul sunt, și de această dată, într-o contingență de nezdruccinat, formând un tot întreg. Nimic mai fals, avertizează N.J.Smelser și P.B.Baltes [35, p.57], decât ideea că suntem niște „recipienți” pasivi ai influențelor contextuale. Din contra, cu toții formăm tagma unor „agenți” activi care construiesc și re-construiesc întruna ambianța, oferindu-i acesteia tot felul de sensuri în strânsă legătură cu ceea ce-a fost sau urmează a fi.

Deși cercetările axate pe context ridică mai multe probleme de conformație metodologică*, specialiștii nu s-au lăsat învinși de povara dificultăților existente, ei reușind să descopere, pe parcurs, un șir de lucruri interesante. Dintre acestea, merită să fie remarcată, în mod special, constatarea potrivit căreia impactul contextului asupra câmpurilor reprezentationale se poate localiza la două niveluri distincte, *social-global (ideologic)* și *situațional (imediat)* [1, 2, 4, 25]. Primul nivel este dat de joncțiunea ideologiei la care aderă indivizii (norme, valori, credințe etc.) cu poziția pe care aceștia o dețin într-o anumite rețea organizațională, într-o anumite miză socială sau secvență istorică. Esențialmente, el acoperă ansamblul condițiilor economice, politice și culturale relevante în crearea, funcționarea și dezvoltarea unei comunități umane. Cel de-al doilea nivel, la rândul său, este dat de natura condițiilor în care se produce acțiunea reprezentatională, lui revenindu-i totalitatea situațiilor de moment relevante în producerea, structurarea, manifestarea și interpretarea conduitei umane.

Recent, M.Curelaru [4, p.150-170; 5, p.146-166] intervine cu o gamă largă de exemplificări menite să scoată la iveală existența unui interes crescând pentru modul în care elementele contextului social-global sau ale celui situațional vehiculează un anumit tip de reprezentare socială.

Făcând trimitere, mai întâi, la contextul social-global, el îl invocă, bunăoară, pe A.Neculau care, analizând fațetele puterii totalitare din perioada comunismului [24, 26, 27, 28, 29, 31], ajunge să stabilească ca în acele vremuri de tristă amintire, prin inventarea și punerea în aplicare a unor pârghii abominabile de îndoctrinare ideologică (controlul învățământului și al formării, autorizarea divizării doar a informațiilor selecționate după criteriile politice specifice, sugrumarea vechii elite intelectuale și diminuarea importanței directorilor de conștiință moderată, formarea unei elite fidele idealurilor proletare, instaurarea instituției cozii ca stil de viață și ritual cotidian etc.), s-a obturat orice posibilitate de a “învăța” altceva decât ceea ce “trebuia de învățat”, majoritatea indivizilor alegându-se, spre final, cu o gândire și cu o libertate de exprimare paralizate. Contextul social-global a fost proiectat și orientat în așa fel, încât nimeni, sau aproape nimeni, să nu se poată opune “forței de persuasiune a doctrinei dominante”.

Trecând, în continuare, de la studiile axate pe contextul situațional, M.Curelaru demonstrează că și de această dată reprezentările sociale se dovedesc a fi mult prea dependente de mediul în care emerg și se dezvoltă. Astfel, J.-C.Abric și R.Mardellat [3, p. 146-152] reușesc să demonstreze, încă prin anii '70, că atitudinea și comportamentul subiecților în realizarea unei sarcini sunt influențate de reprezentarea situației de lucru induse prin manipularea contextului (în funcție de reprezentarea indusă, subiecții activează o serie de reguli, norme și practici potrivite pentru respectiva situație). Ulterior, date interesante cu referire la raportul “reprezentare socială – context situațional” obțin M.L.Rouquette [33], E.Masson [17], C.Guimelli și J.C.Deschamps [12]. E.Masson, de exemplu, arată cum un subiect feminin își poate modela gândirea și conduita alimentară pe fundalul cu sau fără “persoane semnificative”: dacă masa servită cu soțul și fiica de câteva ori pe săptămână, seara, este “o adevărată masă de familie” (pregătită împreună uneori și până la trei ore), atunci masă servită de una singură nu este altceva decât o “masă improvizată”, mai puțin gustoasă, luată în grabă, cu ronțări în fața televizorului.

Deosebindu-se între ele, cele două contexte nu pot, evident, să dispună de aceeași pondere în elaborarea și direcționarea curenților reprezentationali. Contextului *social-global (ideologic)*, conform unei viziuni răspândite [2, 25], îi aparține *rolul hotărâtor* în modelarea capacității de a judeca și a emite luări de poziție. Fiind marcat de memoria colectivă și de sistemul existent al normelor practicate, contextul vizat influențează direct *zona centrală a reprezentării*. Anume el face ca aici să aibă loc conservarea evenimentelor/reflecțiilor legate de identitatea grupului sau/și implicarea cognitiv-atitudinală comună. Prin aportul lui, după cum relevă A.Neculau [25, p.280], se instituie o „logică socială” care ne familiarizează cu „normalul”, ne ajută să raționalizăm informația din mediu și ne îndrumază să respingem „anormalul”, excepția. Și contextul *situațional (imediat)*? Acestuia, precum e lesne de presupus, îi revine misiunea de a controla *zona periferică a reprezentării*. O misiune, de altfel, nu mai

* După cum estimează, bunăoară, N.J.Smelter și P.B.Baltes [35, p. 57-58], există cel puțin patru momente care lezează evident actul de cercetare a influenței contextuale: a) contextul, prin felul său de a fi, nu reprezintă nici pe departe o „entitate” statică, el schimbându-se și dezvoltându-se la nesfârșit și în variante dintre cele mai diverse; b) de regulă, subiecții supuși investigației își trag originea din paliere societale felurite, fapt care face ca anumite variabile cu efect de context să scape controlului sau să se suprapună de o manieră cu totul și cu totul indezirabilă; c) adeseori, comportamentele indivizilor sunt afectate de unul și același context în moduri diferite, această stare de lucruri conducând la apariția a două tendințe care se pot anula mutual: pe de o parte, devine dificilă generalizarea oricărui rezultat, iar pe de altă parte se impune o atenție sporită din partea celui care investighează în ceea ce privește prelucrarea și interpretarea datelor aflate în faza de profilare; d) suprapunerea contextelor (or, acest lucru este inevitabil) conduce, de foarte multe ori, la imposibilitatea identificării puterii de influență a acestora, adică face cu neputință descoperirea contextului cu cea mai mare influență, apoi delimitarea contextelor cu influență din ce în ce mai mică.

puțin importantă decât cea care cade pe seama contextului social-global (ideologic). Or, raportându-se la circumstanțele specifice în care este plasat grupul, contextul situațional (imediat) nu are decât să ofere universurilor reprezentationale largi posibilități în tot ce ține de astfel de chestiuni importante, precum integrarea experiențelor/istoriilor particulare și/sau tolerarea antagonismelor/eterogenităților. Influențând zona periferică, contextul în cauză facilitează la maximum „îmbrăcarea” reprezentării sociale în termeni concreți, ușor de înțeles și de transmis altora. În plus, el contribuie la aceea ca gândurile și, respectiv, acțiunile actorilor sociali să se afle neconținut sub imperiul unor modulări personalizate.

Prin contribuția pe care o aduce la conturarea imaginilor noastre despre lume, „efectul de context” nu face decât să autentifice că exprimă o irefutabilă legitate de ordin psihosociologic. În deplină congruență cu situația în care observăm cum informațiile privind sarcinile nerezolvate/întrerupte se rețin mai bine decât informațiile privind sarcinile duse până la bun sfârșit (*efectul Zeigarnik*) sau cu situația în care atestăm anumite răspunsuri ale organismului uman la preparate farmaceutice lipsite de orice principiu activ (*efectul placebo*), putem afirma că și atunci când vorbim despre rolul enorm pe care-l deține ansamblul elementelor de mediu în efortul reprezentational al indivizilor noi, de fapt, nu facem altceva decât să recunoaștem existența unui *raport fenomenologic esențial, necesar, general, relativ stabil și repetabil*. A unui raport care „derivă din natura lucrurilor” și care simbolizează „cauzalitate singulară”, o „corelație funcțională” sau/și o „regularitate tendențioasă”. Asemeni oricărei alte legități, „efectul de context” desemnează genul de „obligație categorică” care nu face decât să inducă claritate în structura mentală a omului și a societății.

Cum legităților le „stă bine” dacă sunt însoțite de careva excepții (or, se știe, excepția întărește regula), este firesc să supoziționăm că și „efectului de context” i s-ar potrivi o asemenea remarcă. Într-adevăr, vine să adeverească M.Curelaru [4, p.198], există ipostaze în care impactul contextului asupra reprezentărilor sociale este foarte slab sau chiar nul. De regulă, o asemenea întorsătură devine vizibilă atunci când ne lovim de așa-numitele *practici sociale semnificative* (= situații în care vectorii comportamentali aflați în raporturi strânse cu identitatea de grup, cu stările afective de durată asociate acestora și cu reglările simbolice de la nivelul relațiilor stabilite între indivizi). Reprezentările sociale care se impun la acest moment *depind mai puțin de elementele contextuale și mai mult de acțiunea propriu-zisă, de stările identitare și afective care sunt strâns legate de ea*.

Ce determină, bunăoară, C.Guimelli și J.-C.Deschamps [12, 13] atunci când realizează un studiu experimental consacrat reprezentării sociale a „țiganilor”? Ei determină că varierea contextelor nu este în stare să aducă o modificare sensibilă a itemului cu referire la „nomazi” și „nomadism”. Un lucru incredibil? Nu, sunt tentați să creadă autorii studiului. Practica nomadismului, având legături strânse cu identitatea țiganilor, a fost și mai continuă să fie definitorie pentru o bună parte dintre ei și de aceea nici o schimbare în ansamblul de împrejurări nu-i poate zdruncina poziția prioritară pe care ea o deține în cadrul respectivelor acte reprezentationale.

Dacă reprezentările sociale depind mai puțin de context și mai mult de anumite practici aflate în relații nemijlocite cu profilul identitaro-afectiv al grupului, atunci, așa cum propune M.Curelaru [4, p.198-203; 6, p.206-207; 7], are rost să vorbim nu atât despre *efectul de context*, cât despre *efectul de semnificație*. Este o idee care, credem, merită toată atenția și aprecierea. Răsturnând viziunile tradiționale asupra binomului *ambiant–imagini mentale*, ea vine să consfințească existența unor *situații particulare în care, sub impactul unei modificări de context, practicile și reprezentările sociale certifică stabilitate la nivelul unui grup omogen, de regulă aderent la respectivele practici*.

În concluzie, reprezentările sociale nu apar și nu evoluează într-o manieră incidentală. Întreaga lor viață este direct determinată de caracterul fluctuațiilor ce se produc în limitele contextului social-global (ideologic) sau/și a celui situațional (imediat). Construind, împreună, o realitate istorico-culturală, aceste contexte îl „înșfacă” pe individ, *forțându-l* sau, mai delicat fiind spus – *invitându-l* să-și formeze varii imagini cu referire la lumea din care face parte sau ar dori să facă parte.

Referințe:

1. Abric J.-C. Les représentations sociales: aspects théoriques // Pratiques sociales et représentations / J.-C. Abric (ed.). – Paris: P.U.F., 1994, p. 10-36.
2. Abric J.-C., Guimelli C. Représentations sociales et effets de contexte // Connexions. – 1998. – No. 72 (2). – P. 23-37.
3. Abric J.-C., Mardellat R. Étude expérimentale des représentations dans une situation conflictuelle: rôle du contexte de la tâche, de la place et de la pratique des sujets dans la formation sociale // Bulletin de psychologie. – 1974. – No. 309 (1-4). – P. 146-152.
4. Curelaru M. Reprezentări sociale. Ed. a 2-a, rev. – Iași: Polirom, 2006.

5. Curelaru M. Reprezentări sociale. – Iași: Editura Universității "Al.I. Cuza", 2005.
6. Curelaru M. Reprezentări sociale, practici și context: teză de doctorat. – Iași: Universitatea "Al.I. Cuza", 2003.
7. Curelaru M., Curelaru V. Efectele de semnificație și context în reprezentările sociale ale practicilor de gen la elevii de liceu // Analele Științifice ale Universității "Al.I. Cuza" din Iași. Seria Psihologie. Vol. IX-X. 2000, p.205-220.
8. Doise W. Attitudes et représentations sociales // Les représentations sociales / D. Jodelet (ed.). – Paris: P.U.F., 1989.
9. Doise W. Les représentations sociales // Traite de psychologie cognitive / R. Ghiglione, C. Bonnet, J.F. Richard (eds.). – Paris: Dunod, 1990.
10. Doise W. Les représentations sociales: definition d'un concept // L'étude des représentations sociales / W. Doise, A. Palmonari (eds.). – Neuchâtel: Delachaux et Niestle, 1986.
11. Fabre J.M. Approche contextuelle dans la psychologie cognitive des jugements // Connexions.– 1998. – No. 72 (2). – P. 30-44.
12. Guimelli C., Deschamps J.-C. Effets de contexte sur la production d'associations verbales. Le cas des représentations sociales des gitans // Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale.– 2000. – No. 47-48. – P.44-54.
13. Guimelli C., Deschamps J.-C. Reprezentări sociale ale țiganilor în Franța // Psihologia socială și Noua Europă. In honorem Adrian Neculau / L.M. Iacob, D. Sălăvăstru (coord.). – Iași: Polirom, 2003, p. 162-175.
14. Jodelet D. Représentation sociale: phénomènes, concept et theorie // Psychologie sociale / S. Moscovici (ed.). – Paris: P.U.F., 1984, p. 57-78.
15. Jodelet D. Reprezentările sociale, un domeniu în expansiune // Psihologia câmpului social: Reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). – Iași: Polirom, 1997, p. 85-107.
16. Markova I. Sur la reconnaissance sociale // Psychologie et Societe. – 1999. – No. 1. – P. 55-80.
17. Masson E. Les contextes du manger: représentations et pratiques alimentaires // Psychologie sociale appliquée. Environnement, santé, qualité de vie / C. Bonardi et al. (ed.). – Paris: Press Éditions, 2002, p.229-245.
18. Moliner P. Images et représentations sociales. De la théorie des représentations à l'étude des images sociales. – Grenoble: P.U.G., 1996.
19. Moliner P. La représentation sociale comme grille de lecture. – Aix-en-Provence: P.U.P., 1992.
20. Moliner P. Validation expérimentale de l'hypothèse du noyau central des représentations sociales // Bulletin de psychologie.. – 1988. – No. 41 – P. 759-762.
21. Moliner P., Rateau P., Cohen-Scali V. Les représentations sociales. Pratique des études de terrain. – Rennes: P.U.R., 2002.
22. Moscovici S. La psychanalyse, son image et son public. – Paris: P.U.F., 1961/1976.
23. Moscovici S. The phenomenon of social representations // Social representations / R.M. Farr, S. Moscovici (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p.3-69.
24. Neculau A. Controlul contextului și manipularea reprezentărilor sociale // Psihologia socială: Buletinul Laboratorului "Psihologia câmpului social" (Universitatea "Al.I. Cuza", Iași).– 2000. – Nr. 5. – P. 38-47.
25. Neculau A. Gândirea socială // Manual de psihologie socială / A. Neculau (coord.). – Iași: Polirom, 2003, p.275-283.
26. Neculau A. Intervention et manipulation // Connexions.– 1998. – No. 71. – P. 187-205.
27. Neculau A. Le contrôle du contexte politique et la manipulation des représentations sociales // Les représentations sociales. Balisage du domaine d'études / C. Garnier, W. Doise (eds.). – Montréal: Éditions Nouvelles AMS, 2002, p.279-294.
28. Neculau A. Les secrets de l'Est: le modèle roumain // Connexions.– 1992. – No. 60. – P. 43-56.
29. Neculau A. Memoria pierdută. Eseuri de psihosociologia schimbării. – Iași: Polirom, 1999.
30. Neculau A. Prefață la volumul "Psihologia câmpului social: Reprezentările sociale" // Psihologia câmpului social: Reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). – Ediția a 2-a. – Iași: Polirom, 1997, p.5-15.
31. Neculau A. Roumanie: le changement difficile. Etude psychosociologique // Connexions. – 1991.– No. 58 (2)– P.106-117.
32. Neculau A., Curelaru M. Reprezentări sociale // Manual de psihologie socială / A. Neculau (coord.). – Iași: Polirom, 2003, p.283-308.
33. Rouquette M.L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. – Grenoble: P.U.G., 1994.
34. Roussiau N., Bonardi C. Les représentations sociales. État des lieux et perspectives. – Sprimont: Mardaga, 2001.
35. Smelser N.J., Baltes P.B. International Encyclopedia of the social and behavioral sciences. – Oxford: Elsevier Science, 2001.

Prezentat la 11.04.2007